

ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ УМОВ СОЦІАЛЬНОЇ ГРУПОВОЇ ІЗОЛЯЦІЇ НА ПСИХІЧНЕ ЗДОРОВ'Я КУРСАНТІВ НАВЧАЛЬНИХ ЦЕНТРІВ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

УДК 159.9:355.01

Т. В. Вербанова

Професійна підготовка курсантів у навчальних центрах Державної прикордонної служби України (ДПСУ) пов'язана з діяльністю в особливих умовах, стресогенність якої зумовлена специфічними чинниками, притаманними військовій діяльності. Кожний із цих чинників створює свій специфічний вплив на діяльність і поведінку людини. Одним із найпотужніших серед цих чинників у процесі професійної підготовки прикордонників є соціальна групова ізоляція, психогенність впливу якої на психіку людини є визнаним фактом у психології.

Одноманітність обстановки, жорстке унормування поведінки, обмеження свободи пересування та інші складові групової соціальної ізоляції, що супроводжують перебування курсантів у навчальних центрах ДПСУ, роблять схожим його на відбування покарання у місцях позбавлення волі, що не може не позначитись негативно на психоемоційному самопочутті військовослужбовців. Саме тому особливо нагально постає проблема збереження психічного здоров'я курсантів у цих умовах, яке є запорукою їх успішності у навчально-професійній діяльності. Діюча система психопрофілактичної роботи з персоналом ДПСУ не вирішує цю проблему повною мірою, а тому потребує певного вдосконалення у напрямку забезпечення її адресності саме для курсантів навчальних центрів ДПСУ.

Теоретичний аналіз наукової літератури свідчить про одностайність науковців у думці про психогенність впливу умов групової соціальної ізоляції на особистість і, особливо, на процес міжособистісної взаємодії. Але люди, які перебувають в умовах ізоляції, відчують на собі не лише руйнівний вплив

самої ізоляції, а також і вплив інших негативних супутніх чинників. Саме тому ціла низка науковців здійснювала дослідження впливу супутніх негативних явищ на психіку людини в умовах різних видів ізоляції, зокрема, П. В. Будзен, Л. Є. Паніна, В. П. Соколова (вплив природних чинників на психічний стан членів полярних експедицій) [14]; С. С. Корсаков (наслідки довготривалої госпіталізації з постільним режимом) [11, с. 83]; О. Н. Кузнецов, В. И. Лебедев, М. М. Ханаіашвілі, П. Б. Ганнушкін, Э. Кречмер (вплив умов соціальної ізоляції на особистість та міжособистісні відносини) [4; 12, с. 34], І. К. Кеєлейников, І. Ф. Рябінін (особливості спілкування в умовах групової ізоляції) [6, с. 34; 7, с. 83; 17].

Велика частка психологічних досліджень в умовах ізоляції стосується проблем психопрофілактики і психогігієни. Так, Г. М. Зараковський, С. Л. Рисакова, О. Н. Кузнецов, В. І. Лебедев своїми експериментами довели позитивний вплив на психіку ізольованої групи людей засобів емоційного розвантаження: прослуховування музики та перегляд певних кінофільмів [5, с. 12; 12, с. 387]. Цікавими у цій сфері є розробки А. Г. Сгібнева, який підтримавши ідею російського лікаря минулого сторіччя В. А. Манассеїна про “лікування повітрям”, підтвердив факт сприятливого впливу запахів на самопочуття людини в екстремальних умовах існування [13, с. 387].

Аналіз наукових джерел підтверджує той факт, що екстремальні умови ізоляції мають величезний вплив на сферу особистісних стосунків і визначають характер спілкування в ізольованій групі. Результати досліджень А. Г. Пальмай та В. Д. Ткаченко стверджують, що якість спілкування в ізольованій групі погіршується зі збільшенням терміну перебування в умовах групової ізоляції [13, с. 323; 21].

Низка дослідників виокремлює однією зі стрижневих проблем психічної діяльності в умовах самотності чи групової соціальної ізоляції проблему адаптації. В. І. Медведєв, Ю. М. Забродін, Н. Д. Завалова, А. Г. Кузнецов, В. І. Лебедев, А. Б. Леонова, А. Г. Маклаков, С. А. Шапкін, Ю. В. Ярошок

досліджували проблему психофізичної адаптації представників різних професій до особливих умов діяльності [1, с. 29; 12; 13, с. 5].

Скільки би людина не перебувала в умовах групової ізоляції, вона рано чи пізно повертається до нормального, повноцінного життя. Такий перехід є не менш травмуючим, аніж звикання до умов ізоляції. Проблема реадаптації людей після довготривалого знаходження в умовах групової ізоляції присвячено праці П. П. Волкова та Л. П. Бізюка, І. А. Жильцова, Ц. П. Короленко, І. К. Келєйникова, І. Ф. Рябініна [2; 3, с. 142; 6, с. 34; 10; 17]. Вони зазначали, що чим більше часу людина проводить в умовах соціальної ізоляції, тим складніше відбувається процес її реадаптації. Такі складнощі зумовлено виникненням психопатичних і шизоїдних виявів особистості, неадекватністю етичної орієнтації прийнятним нормам, схильністю до конфліктів.

Аналіз літератури з цієї проблематики свідчить, що групова соціальна ізоляція у військових навчальних закладах розглядається науковцями як складова в системі психогенного впливу інших негативних чинників, що супроводжують військово-навчальну діяльність. Але, водночас, значно применшується роль саме групової соціальної ізоляції у створенні психогенного впливу на особистість курсантів.

Мета статті – розкрити особливості впливу умов соціальної групової соціальної ізоляції на психічне здоров'я курсантів навчальних центрів Державної прикордонної служби України.

Психологічне вивчення умов діяльності, їх вплив на працюючу людину та результати її діяльності неможливо зрозуміти лише із специфіки цієї діяльності. Як зазначає В. М. Смирнов, важливим тут є також аналіз впливу на людину умов діяльності. З цього приводу Л. Рубінштейн стверджував, що поведінка людини детермінується зовнішніми умовами опосередковано, через його психічну діяльність [16].

Аналіз літератури з цієї проблематики свідчить, що явище соціальної ізоляції є досить поширеним у суспільстві і привертає увагу дослідників

багатьох галузей науки. Саме тому існує багато класифікацій соціальної ізоляції, в основу яких покладено різноманітні принципи: добровільності – примусовості; характеру завдань, що вирішуються, тощо. Незважаючи на сутнісну схожість, умови соціальної ізоляції мають свою певну специфіку у кожному виді діяльності, з яким вони пов'язані.

Соціальну ізоляцію науковці відносять до соціально-психологічних чинників, що впливають на психічне здоров'я військовослужбовця [15]. Типовою для групової ізоляції особливістю, порівняно з іншими формами змінених умов існування, є комплексність психічних станів, єдність, складність відділення одного симптому від іншого всередині “психопатоподібної” картини поведінки [13; 19, с. 188]. У межах нашого дослідження було здійснено емпіричне вивчення впливу умов соціальної групової ізоляції на психічне здоров'я курсантів навчальних центрів ДПСУ у динаміці впродовж усього терміну навчання (6 місяців) та виявлення в них комплексу негативних психічних виявів:

– виникнення деривації блоку потреб: соціальних, у визнанні і безпеці, причому відсоток курсантів, які відчувають таку деривацію, збільшується впродовж усього терміну навчання за всіма зазначеними видами потреб;

– виникнення негативних психічних станів: фрустрації, тривожності, агресивності, конфліктності з тенденцією до стабільного наростання їх інтенсивності впродовж усього терміну навчання;

– виникнення суб'єктивного відчуття самотності попри постійне спілкування з колегами.

В умовах соціальної групової ізоляції з плином часу у взаємовідносинах людей з'являється психоемоційна напруженість, виникають конфлікти. Основу порушень у спілкуванні, як вважають науковці, складає астенізація нервової системи, що викликається низкою психогенних чинників та не дозволяє адекватно сприймати партнера зі спілкування, оцінювати події, гальмувати імпульсивні дії. Дослідження динаміки наростання астенізації нервової системи у курсантів в умовах групової соціальної ізоляції надали можливість виявити

певні особливості. Відсоток курсантів, які суб'єктивно відзначають присутність негативних явищ у міжособистісній взаємодії в ізольованому колективі, зростає прямо пропорційно терміну навчання. Критичним періодом в адаптації курсантів у процесі професійної підготовки є 3-й і 4-й місяці навчання. У цей період показники за шкалами відчуженості, а згодом і конфліктності, агресивності та ригідності у міжособистісній взаємодії курсантів, долають поріг середніх показників у бік високих значень. Тобто, можна говорити про дисбаланс, що виникає у цей період між інтенсивністю впливу стресогенного чинника (групової ізоляції) та адаптивними можливостями курсантів і поглиблюється зі збільшенням тривалості перебування курсантів у цих умовах.

Одним із центральних завдань, що вирішує психологія діяльності в особливих умовах, є вивчення впливу її умов на психіку і поведінку спеціалістів, а також особливостей їх психологічних властивостей та якостей, необхідних для успішної адаптації до діяльності в цих умовах [8]. Під час дисертаційного дослідження за допомогою факторного аналізу було виокремлено чинники, які зумовлюють успішність адаптації курсантів навчальних центрів в умовах соціальної групової ізоляції: *активність соціально-психологічної позиції та адекватність прийняття соціальної ролі*. На розвиток саме цих якостей у курсантів зверталась особлива увага в процесі соціально-психологічного тренінгу з подолання негативних наслідків впливу умов групової ізоляції у курсантів навчальних центрів.

Одним з основних механізмів групової динаміки науковці вважають психологічний обмін [9]. Унаслідок астенизації нервової системи, яка є наслідком перебування людини в умовах групової ізоляції, виникає певне відчуження між членами колективу, що породжує дефіцит повноцінного психологічного обміну й особливості соціальної групової перцепції у колективі. Аналіз матеріалів про життєдіяльність ізольованих груп підводить нас до висновку про особливо важливу роль саме психологічного обміну між членами колективу та адекватністю соціальної перцепції в складних життєвих умовах. Під час нашого дослідження було з'ясовано, що соціальна перцепція у

курсантських колективах характеризується низкою особливостей. Значні розбіжності між уявленнями курсантів про себе й уявленнями про них оточуючих є підтвердженням їх слабкої ідентифікації з членами свого колективу. Курсанти прагнули бачити своїх колег більш відкритими, дружелюбними, співчутливими та готовими до компромісів. Причому тенденція очікування змін від своїх колег значно переважає над тенденцією до інтерактивних змін.

Під час дослідження було виявлено вагому кореляцію між рівнем адаптованості курсантів і певними тенденціями в міжособистісній взаємодії: на рівень адаптованості особистості в курсантському колективі в умовах групової ізоляції позитивно впливає прагнення до встановлення дружніх стосунків та співробітництва з оточуючими, а негативний вплив на адаптованість створює бажання домінувати і пригнічувати інших, егоїзм. Загалом, групова динаміка курсантських колективів навчальних центрів характеризується домінантністю дезінтегративних процесів, що особливо яскраво виявляється у сфері міжособистісних стосунків та зумовлює напружений психологічний клімат в ізолюваному колективі.

На думку деяких дослідників, точку зору яких ми поділяємо, спрямованість впливу чинників об'єктивного характеру, що здатні впливати на психічне здоров'я військовослужбовця, детерміновано самим військовослужбовцем, а точніше його поведінкою, діяльністю й активною життєвою позицією [15; 20]. Незважаючи на те, що, хоча зовнішні умови задаються людині об'єктивно, їх вплив суттєво залежить від їх психічної переробки. Відповідно до цього, урахування впливу зовнішніх умов повинно відбуватися не "взагалі", а з урахуванням того, як ці умови переломлюються під час психічного опосередкування на результатах діяльності в конкретних умовах [18].

Отже, ми виявили, що цілеспрямована оптимізація суб'єктивних чинників впливу на психічне здоров'я курсантів призводить до якісних позитивних змін у впливах чинників об'єктивного характеру. Керуючись цим положенням у

своєму дослідженні, ми визначили та експериментально перевірили те, що досить ефективним у подоланні психогенного впливу умов соціальної групової ізоляції на курсантів є здійснення психопрофілактичної роботи за такими напрямками:

– забезпечення відповідних соціально-побутових і психологічних умов життєдіяльності курсантів, які сприятимуть як попередженню виникнення психічних негативних явищ у курсантів, так й їх ефективному подоланню;

– організація відповідного психологічного супроводу навчально-професійної діяльності курсантів, метою якого, у першу чергу, повинен бути розвиток адаптаційного потенціалу курсантів і підвищення їх стресостійкості до умов групової ізоляції.

Для забезпечення ефективного процесу перебудови функціональних систем організму та психіки військовослужбовців, сприяння якнайшвидшому і менш болісному пристосуванню до вимог навчально-професійної діяльності в умовах групової соціальної ізоляції психологічне забезпечення професійної підготовки прикордонників, на наш погляд, доцільно здійснювати за такими напрямками:

– створення здорової морально-психологічної атмосфери у курсантських колективах, формування товариських відносин між курсантами, взаємодопомоги, подолання почуття самотності, профілактика психотравмуючих чинників;

– формування та розвиток у курсантів психологічної готовності до виконання службових обов'язків, мотиваційної й емоційно-вольової стійкості, рівня внутрішнього спокою;

– навчання курсантів спеціальних методів і технологій, які спрямовані на зниження дій негативних психологічних чинників, зокрема групової ізоляції.

Одним із найефективніших заходів психологічного забезпечення у психології вважається соціально-психологічний тренінг. Практичне проведення “Соціально-психологічного тренінгу з подолання негативних наслідків впливу умов групової ізоляції” з курсантами експериментальної групи статистично

достовірно надало можливість знизити в них рівень напруженості, відчуженості, конфліктності, агресивності, ескапізму, домінування, інтернальності, що підтверджується результатами наших досліджень. Натомість, мало місце підвищення рівня адаптивності, емоційної комфортності, дружелюбності, самосприйняття, прийняття інших порівняно з результатами курсантів контрольної групи. Отже, соціально-психологічний тренінг показав свою психопрофілактичну та психокорекційну ефективність у питанні збереження психічного здоров'я курсантів навчальних центрів ДПСУ.

Отже, під час проведення експериментального дослідження особливостей впливу умов соціальної групової ізоляції на курсантів навчальних центрів ДПСУ було встановлено, що без застосування спеціальних заходів, спрямованих на подолання психогенного впливу умов соціальної групової ізоляції, у курсантів виникають і наростають упродовж курсу навчання негативні психічні явища, такі як: депривація певного блоку основних особистісних потреб, негативні психоемоційні стани, почуття самотності. Дослідження динаміки виникнення цих негативних явищ свідчать, що їх інтенсивність та відсоток курсантів, в яких вони діагностуються, зростають прямо пропорційно терміну перебування в умовах групової соціальної ізоляції.

Було також з'ясовано, що критичним періодом в адаптації курсантів у процесі професійної підготовки є 3-й і 4-й місяці. Відповідно у цей період середні показники за шкалами відчуженості, а згодом і конфліктності, агресивності та ригідності у міжособистісній взаємодії курсантів, долають поріг середніх показників у бік високих значень. Тобто, можна говорити про дисбаланс, який виникає у цей період між інтенсивністю впливу стресогенного чинника (групової ізоляції) та адаптивними можливостями курсантів та поглиблюється зі збільшенням тривалості перебування курсантів у цих умовах. Також було виявлено чинники, які зумовлюють успішність адаптації курсантів навчальних центрів в умовах соціальної групової ізоляції: *активність соціально-психологічної позиції та адекватність прийняття соціальної ролі.*

В експериментальній групі курсантів, з якою проводився соціально-психологічний тренінг, спрямований на розвиток особистісних якостей, що входять до виявлених нами складових успішної адаптації в таких умовах, ситуація спостерігалась значно сприятливіша. Суттєво зменшився відсоток курсантів, які відчували психоемоційні проблеми, пов'язані з астенізацією нервової системи, гармонізувались міжособистісні стосунки. Таким чином, розроблені нами заходи з удосконалення психопрофілактичної роботи в навчальних центрах ДПСУ у напрямку збереження психічного здоров'я курсантів в умовах соціальної групової ізоляції статистично достовірно показали свою ефективність. На основі цього було розроблено практичні рекомендації посадовим особам навчальних центрів ДПСУ щодо психопрофілактики і психокорекції наслідків впливу умов соціальної ізоляції у курсантів.

Перспективними напрямками подальших наукових розробок цієї проблеми є дослідження ролі лідерства у згуртуванні членів ізольованого колективу; взаємозв'язок між характерологічними особливостями курсантів та рівнем їх адаптованості в умовах групової соціальної ізоляції.

Список використаної літератури

1. Экспериментально-психологические исследования в авиации и космонавтике / [Береговой Г. Т., Завалова И. Д., Ломов Б. Ф., Пономаренко В. А.]. – М. : Мысль, 1978. – С. 29.
2. Бизюк, А. П. Исследование психологической адаптации лиц, работающих на полярных и высокогорных гидрометеостанциях : автореф. дисс. на соискание научн. степени канд. психол. наук / А. П. Бизюк. – Л. : Изд-во ААНИИ, 1979. – 23 с.
3. Волков, П. П. Системный подход в психиатрии / П. П. Волков. – Минск : Беларусь, 1976. – С. 142.
4. Горбов, Ф. Д. Психоневрологические проблемы труда операторов / Ф. Д. Горбов, В. И. Лебедев. – М. : Прогресс, 1975. – 254 с.

5. Зараковский, Г. М. О психологических принципах активного отдыха в длительных космических полетах / Г. М. Зараковский, С. Л. Рысакова // Космическая биология и медицина. – 1973. – № 3. – С. 12.

6. Келейников, И. К. Конформизм и распределение ролей в условиях длительной изоляции / И. К. Келейников // Клинико-психологические исследования личности. – Л., 1971. – С. 34.

7. Келейников, И. К. Социометрическая процедура и индивидуальное тестирование малых групп, находящихся в экстремальных условиях / И. К. Келейников // Труды НГМИ. – Новосибирск, 1971. – Т. 57 : Вопросы клинической психологии и экспериментальной психиатрии. – С. 83.

8. Кислий, В. Д. Особливості соціальної адаптації офіцерів-випускників до діяльності в особливих умовах : дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.09 / В. Д. Кислий ; Харківський військовий університет. – Х., 2003. – 227 с.

9. Коваленко, А. Б. Соціальна психологія : підручник / А. Б. Коваленко, М. Н. Корнєв. – К., 2006. – 400 с.

10. Короленко, Ц. П. Психофизиология человека в экстремальных условиях / Ц. П. Короленко. – Л. : Наука, 1978. – 271 с.

11. Корсаков, С. С. Курс психиатрии / С. С. Корсаков. – М., 1901. – С. 83.

12. Кузнецов, О. Н. Достоевский о тайнах психического здоровья / О. Н. Кузнецов, В. И. Лебедев. – М., 1994. – 387 с.

13. Лебедев, В. И. Психология и психопатология одиночества и групповой изоляции : учеб. пособие для вузов / В. И. Лебедев. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 407 с.

14. Панин, Л. Е. Психосоматические взаимоотношения при хроническом эмоциональном напряжении / Л. Е. Панин, В. П. Соколов. – Новосибирск : Наука, 1981. – 176 с.

15. Потапчук, Є. М. Соціально-психологічні основи збереження психічного здоров'я військовослужбовців : дис. ... доктора психол. наук : 19.00.09 / Потапчук Євген Михайлович ; Національна академія Державної прикордонної служби України ім. Богдана Хмельницького. – Хмельницький, 2004. – 366 с.

16. Рубинштейн, Л. Основы общей психологии / Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2001. – 720 с.

17. Рябинин, И. А. Зимовка как зимовка / И. А. Рябинин. – М. : Знание, 1980.
18. Синглтон, В. Т. Введение в эргономику / В. Т. Синглтон. – М. : Медицина ; ВОЗ, 1974. – 240 с.
19. Словарь практического психолога / сост. С. Ю. Головин. – Минск : Харвест, 1998. – 880 с.
20. Смирнов, Б. А. Психология деятельности в экстремальных ситуациях / Б. А. Смирнов, Е. В. Долгополова. – Х. : Гуманитарный Центр, 2007. – 276 с.
21. Ткаченко, В. Д. Вопросы психологии труда рыбаков в длительных рейсах : автореф. дисс. на соискание научн. степени канд. психол. наук : 19.00.09 “Психология деятельности в особых условиях” / В. Д. Ткаченко ; МГУ. – М., 1976. – 19 с.

Рецензент: доктор психологічних наук, професор Матеюк О. А.